

Xayitova Rushana Xumoyiddin qizi

surxandaryo viloyati Denov Pedagogika va Tadbirkorlik instituti magistranti.

Annotatsiya: *Mazkur maqolada, kriminal matn va uning lingvistik mohiyati haqida fikr yuritilgan bo`lib, bu haqida chet el va o`zbek olimlarining fikr va mulohazalari tahlil qilingan. Bundan tashqari, kriminal matn va uning nazariy asoslarini o`rganish uchun komponent-tahlil metodi qo`llanilgan.*

Kalit so`zlari: *kriminal, jinoyat, kriminal matn, lingvokulturologiya, qisqa matn, uzun matn.*

KIRISH

Demak «Matn» atamasi ilmiy adabiyotlarda turlicha talqin qilinadi. O`zbek tilining izohli lug`atida matn so`zining arabchadan o`zlashganligi, eskirgan kitobiy so`z ekanligi va aynan tekst so`zi anglatgan ma`noga tengligiga ishora qilinadi. Matn bu ilmiy asar, matn bu hujjat, maqolaning matni, roman barcha va barcha yozma manbaalarga tegishli bo`lgan narsalar matndir. Matnlar hajmiga ko`ra turli xil bo`ladi. Matn kichik hajmda 2 yoki 3 gapdan iborat bo`lishi ham mumkin, bunday matnlar esa minimal matn deyiladi. Ular hajm jihatdan kichik bo`lishiga qaramasdan mazmunan nihoyatda keng bo`lishi mumkin. Bu esa yozuvchining mahoratiga bog`liq hisoblanadi. Shunday yozuvchilar borki, ular 2 og`iz so`z bilan ham keng ma`noni qamrab olishi mumkin bo`gan narsalarni yozadi, shundaylari borki, ulkan hajmli asar yaratsa ham mazmunini anglay olmaymiz. Minimal matn bir so`z bilan ham yoritilishi mumkin ekan, masalan, “Jinoyat” so`zi aytilganda tasavvurimizga biror jinoiy ish, firibgarlik yoki qotillik keladi. Demak birgina so`z bilan ham matn yaratish mumkin ekan.

Diskurs mavzusiga doir ko`plab o`rganilgan tadqiqotlar mavjud, ammo lingvokulturologik tahlili borasida hamda kriminal matn va uning mohiyati to`g`risida hali bajarilishi lozim bo`lgan ishlar ko`lami keng. Hozirgi kunga qadar diskursning kriminal shakli va o`zbek tilidagi badiiy yoki publististik matnlardagi holati umumiy shaklda o`rganilganligiga qaramay, ko`pgina tadqiqotlar mazkur sohada hozirda ham olib borilmoqda.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Lingvopragmatikada kriminal matn va uning lingvistik mohiyatining nazariy asoslari XX asrning 60-yillarida Oksford maktabi tilshunos-faylasuflari B.Rassel, Dj.Ostin, X. Grays, Dj. Syorl kabi tilshunos olimlar tomonidan ishlab chiqildi va ularning xizmatlari hamda 1969 yilda “Nutqiy aktlar. Til falsafasi ocherki” kitobining nashr etilishi bilan pragmatik nazariya yangi bosqichga ko`tarildi. O`tgan asrning 60-70 yillarida lingvistik pragmatikaning fan sifatida shakllanishi va amal qilishini tadqiq etishga imkoniyatlar yaratildi.

Zamonaviy manbalar lingvopragmatikani nutqda lisoniy belgilarning amal qilishini «belgi-belgidan foydalanuvchi» munosabati yo`nalishida o`rganuvchi tilshunoslik sohasi deb belgilaydi. Semiotika bilan bog`liq masalalarni tadqiq etgan Ch.Morris mazkur fan doirasida uch bo`limni ajratadi: belgilar o`rtasidagi munosabatni o`rganuvchi sintaktika (sintaksis), belgi va belgilangan o`rtasidagi munosabatni o`rganuvchi semantika, belgi va uni qo`llovchi (interpretator yoki uni tuzuvchi va tushunuvchi) o`rtasidagi munosabatni o`rganuvchi pragmatika¹³³ deb yozgan edi. Bundan tashqari pragmatizm yo`nalishining asoschilaridan Ch.Pirs va Ch.Morris pragmatikani lisoniy birliklardan ma'lum nutqiy vaziyatlarda belgilangan kommunikativ maqsadda foydalanuvchi va mazkur muloqot jarayonida qo`llanuvchi belgilar munosabatini o`rganuvchi fan sifatida izohlaydi¹³⁴.

Shuningdek konseptual metaforalarning turli janr va mavzudagi asarlarda faollashuvi hamda bajaradigan vazifalari tadqiqi ham nazardan chetda qolgani yo`q. Masalan, Kristina Gredoriu kriminal mavzudagi badiiy matnlar tahlili asosida metaforalarning jinoyatchilar tafakkur stilidagi aksini aniqlagan.¹³⁵

Mazkur maqolada qo`llanilgan lingvistik terminlarning izohlanishi uchun lug`at definitsiya analiz metodi, o`rganilgan konseptning semantik xususiyatlarini diskursning tarkibiy qismlarining tahlili asosida o`rganish uchun komponent-tahlil metodi, o`rganilgan xususiyatlarni guruhlash, tasniflash uchun klassifikatsiya metodi, diskursiv yondashuvlar va turlar o`rtasidagi farqli va o`xshash tomonlarni ochib berish uchun qiyosiy-chog`ishtirma tahlil metodlarilaridan foydalanildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Bugungi kun tilshunosligida matn tilning alohida yirik birligi (supersintaktik butunlik) va matn tilshunosligi deb atalayotgan sohaning asosiy obykti sifatida talqin qilinadi. Matnni tadqiq etishda uni so`z birikmasi va gapdan farqlash lozimligi, matnning ham o`z kategoriyasi va qonuniyatlari borligi aytiladi. Tilshunos M.X.Hakimov bu haqda shunday yozadi: «Matn so`zining lug`aviy ma`nosida birikish, bog`lanish tushunchalarining borligi, shuning uchun matn tarkibi o`zaro qaysidir bog`lovchilar yordamida birikishini o`rganish «Matn tilshunosligi» sohasining asosiy muammolaridan biri bo`lib qoldi». Mazkur ishda muallif «matn» atamasini «nutq», «kontekst» kabi boshqa lingvistik atamalardan farqlash lozimligini ta`kidlaydi. Bundan tashqari dunyo tilshunosligida matn muammolari tadqiqiga bag`ishlangan ishlarning ko`pchiligida «diskurs» termini ham bot-bot qo`llanadi.

Bu termin matn lingvistikasi bilan bir qatorda adabiyotshunoslik, sotsiologiya, siyosatshunoslik, falsafa, mantiq, psixologiya kabi fan sohalarida keng ishlatilib kelinayotgan bo`lsa-da, matn lingvistikasining o`zida ham yagona, ko`pchilik tomonidan e`tirof etilgan talqini, ma`nosi yo`q, xilma-xil farqli tushunchalar ifodasi uchun istifoda

¹³³ Старченко В.Д. Большой лингвистический словарь - Феникс, 2008, С288.

¹³⁴ Столнейкер Р.С. Прагматика Новое в зарубежной лингвистике. 2015С. 130-150.

¹³⁵ Gregorin C. Criminally minded: The stylistics of justification in contemporary American crime fiction// Stile, 2018. Vol. 37 (2). – 163 p.

qilinadi. Dastlab “diskurs” va “matn” terminlari ayni bir tushuncha uchun qoʻllangan boʻlsa, keyinroq “matn” yozma kommunikatsiyaga nisbatan, “diskurs” esa ogʻzaki kommunikatsiyaga nisbatan ishlatilgan. Bu soʻzning maʼnosi fransuzcha discours - “nutq”, “soʻzlash” demakdir.

Shunday ekan matn til sintaktik sathining oliy darajadagi birligi boʻlib, gaplar ketma-ketligining bogʻlanishlilik asosida ogʻzaki va yozma shaklda yuzaga keladigan struktural, semantik va kommunikativ jihatdan yaxlit bir butunligidir.

Har qanday butunlik kabi matn ham uni tarkib toptiruvchi unsurlardan, muayyan birliklardan iborat boʻladi.

Kriminalogik tilshunoslikda qanday birliklar matnni shakllantirishi yoki matnni boʻlaklarga ajratganda qanday birliklar aynan matn birligi deb hisoblanishi borasida ancha-muncha munozaralar mavjud. Bundan tashqari, matnlar shakllanishida tinish belgilarining ham ahamiyati katta hisoblanadi. Ular matnlarni oʻzaro bogʻlashga, maʼnoni kuchaytirishga va albatta matnlarni toʻgʻri tushunishimizga koʻmak berdi. Matnlar tipologiyasida axborotni uzatish kanali alohida oʻrin tutadi. Ana shunga koʻra matnlarning ogʻzaki matn va yozma matn tiplarini farqlash lozim. Kommunikatsiya jarayonida berilayotgan axborotning hajmi ham matnlar tipologiyasi uchun yana bir asos boʻladi. Har qanday matnni unda ifodalangan axborotning hajm belgisiga koʻra minimal matn va maksimal matn tiplariga ajratish mumkin.

Kriminalogiyada esa, badiiy uslubda yozilgan matnda minimal matn deb biror mavzuni yoritishga bagʻishlangan qatralar, aforizmlar, umuman, kichik mavzuni qamrab oluvchi bir necha gaplardan iborat butunlik tushuniladi. Matnning ichki tomonini mazmun yaxlitligi, tashqi tomonini esa turli shakldagi bogʻlamalar, sintaktik vositalar birlashtirib turadi. Masalan: Quolsiz jinoyatchi zaif oʻljaga oʻxshaydi. Minimal matn deb atash mumkin boʻlgan ushbu parchani keltirdik. Tarkiblanish jihatidan bu matn ikkita gapdan tuzilgan, Mazmunni birlashtirishga xizmat qiladigan sarlavha berilmagan. Bu vazifa jinoyatchi va u bilan bogʻliq soʻzlarga yuklatilgan (zaif oʻljaga oʻxshatmoq). Quolsiz jinoyatchi birinchi gapda zaif oʻljaga oʻxshatilmoqda. Ikkinchi gap esa bu oʻxshatishni torroq izohlash (bundan keyingi yoki sababini koʻrsatish uchun keltirilgan).¹³⁶

Kriminalogiyada maksimal matn deyilganda keng koʻlamdagi voqealarni yoritish ehtiyoji bilan yuzaga kelgan butunlik nazarda tutiladi. Badiiy uslubda hikoya, qissa, roman, epopeya kabi yirik hajmli asarlar maksimal matn hisoblanadi. Bunday matn tarkibida epigraf, soʻzboshi (muqaddima), soʻng soʻz (epilog) kabi yordamchi qismlar ham ishtirok etishi mumkin. Ular asar mazmuni va gʻoyasiga, shuningdek, mavzuning tanlanishi va yoritilishiga oid ayrim masalalarga qoʻshimcha izoh, sharh boʻlib keladi. Maksimal matn tashqi jihatdan turlicha shakllangan boʻladi.

¹³⁶ Grice H.P. Logic and conversation. In: Syntax and Semantics. –Vol.3: Speech acts. –New York: Academic Press, 2015. –P. 41-58.

Matnlar mazmuni va ifoda maqsadiga ko`ra ham farqli tiplarga birlashadi. Bunda berilmoqchi bo`lgan axborotning xarakteri va uni ifodalashdan ko`zlangan maqsad asosiy o`lchov vazifasini bajaradi. Bu nuqtai nazardan matnlarni nutqiy muloqotning asosiy shakllariga uyg`un ravishda hikoya, tasviriy, muhokama matnlariga ajratish tilshunoslikda an`anaga kirgan. Matn tiplarini belgilashda yana bir omil - asos nutqning funksional uslublaridir.

Axborotni o`zlashtirish jarayonida inson turli ko`rinishdagi aqliy harakat amallarini bajaradi va bulardan eng asosiylari umumiyashtirish hamda xususiylashtirishdir. So`zsiz, bu aqliy amallarning har ikkalasi ham matn mazmunini tushunish uchun zamin yaratadi. Umuman, so`z va undan yuqori pog`onadagi birliklarning inson ongida o`rnashib qolgan qomusiy hamda lisoniy ma`no bilan bog`liq tomonlarini inobatga olish tushunish faoliyatining psixolingvistik tahlili va ushbu faoliyat tabiatini bilish uchun muhimdir. Shu sababli bo`lsa kerakki, psixolingvistik tadqiqotlarda umumiy ma`noni ifodalovchi «tayanch so`zlar»ni ajratish va ularning nutqiy matn mazmunining shakllanishidagi rolini o`rganishga alohida ahamiyat qaratib kelinmoqda. Ko`rinadiki, ushbu kognitiv amalning negizida matn mazmunini tushunish omillarni ta`kidlash maqsadi turadi. Matn mazmunini tashkil etuvchi ushbu omillar matnni to`g`ri tahlil qilish va uni tushunishda hamda o`quvchi ongiga matn mazmunini singdirishda, lisoniy birliklarni to`g`ri ifodalashda muhim vosita bo`lib xizmat qiladi.

XULOSA

Biz mazkur maqolada, kriminalogik matn haqida umumiy ma`lumotlar, matnning turlari, badiiy matnning o`ziga xos xususiyatlari va tiplari haqida ma`lumotlar berib o`tdik.

Xulosa qilib aytganda, kriminalogik matn to`g`risida, biz matnni tadqiq etishda uni so`z birikmasi va gapdan farqlash lozimligi, matnning ham o`z kategoriyasi va qonuniyatlari borligini bilib oldik. Chunki bu sohada matn tuzishda ehtiyotkorlikni birinchi o`ringa chiqarish kerak. Sababi, kriminalogiya sohasida muloqot, asosan jinoyatchilar bilan boradi va albatta bu jarayon juda xavfli xisoblanadi. Matnni professionallik bilan tuzish kriminalogiya sohasi xodimlariga juda muhim hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO`YXATI:

1. Старнченко В.Д. Большой лингвистический словарь - Феникс, 2008, С-288.
2. Столнейкер Р.С. Прагматика Новое в зарубежной лингвистике. 2015С. 130-150.
3. Gregorin C. Criminally minded: The stylistics of justification in contemporary American crime fiction// Stile, 2018. Vol. 37 (2). – 163 p.
4. Grice H.P. Logic and conversation. In: Syntax and Semantics. –Vol.3: Speech acts. –New York: Academic Press, 2015. –P. 41-58.
5. Safarov Sh.S. Pragmalingvistika. Toshkent-2008. 320-119-b.

6. www.jinoyat.uz
7. www.aniq.uz
8. www.refseek.ru